

Ernst Theodor Mohl

ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟΣ — ΑΝΑΔΡΟΜΗ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΝΝΟΙΑΣ*

Η ιδέα δημιουργεί την επανάσταση. Απομένει, όμως, να γραφτεί ένα κεφάλαιο: πώς η επανάσταση ως λειτουργία αλλάζει με τη σειρά της την ιδέα.

Alain: *Marxisme* (1929)

Propos. Vol. I. Paris 1956, p.900.

ΠΟ ΤΗΝ ΕΠΙΔΡΑΣΗ της κατάρρευσης της Δεύτερης Γαλλικής Αυτοκρατορίας (1870) ο Sorel έβρισκε τη «Σοσιαλιστική ιστορία της Γαλλικής Επανάστασης» του Jean Jaurès γεμάτη φαβερά φαντάσματα. Αναφερόμενος σ' αυτό ο Μπρεχτ συμπλήρωνε: Μετά τον Χίτλερ «θα πρέπει... κι εμείς να παραδεχτούμε ότι ορισμένα στοιχεία του χτεσινού μας λεξιλογίου είναι πολύ πατροπαράδοτα»¹. Και τώρα βιώνουμε εμείς μια ιστορική τομή με πολύ έντονες επιπτώσεις στον τρόπο που μιλάμε και σκεφτόμαστε. Τώρα γράφονται σχεδόν μόνο επικήδαιοι. Μετά το αποτυχημένο πραξικόπημα στη Μόσχα διάβαζα στην εφημερίδα *Frankfurter Allgemeine* ότι πρόκειται για το «τέλος μιας ιστορικής εποχής του κόσμου» και μερικές εβδομάδες αργότερα, στην ίδια εφημερίδα, ο ιστορικός Ernst Nolte διατύπωνε την άποψη ότι αυτή η περίοδος που έκλεισε στην ιστορία της ανθρωπότητας θα μπορούσε να επονομασθεί ως «η εποχή του κομμουνισμού»².

Διστάζω να αποδεχτώ αυτές τις προχειροκατασκευασμένες ετικέτες και

* Διάλεξη του E. Th. Mohl, καθηγητή Κοινωνιολογίας στο Πανεπιστήμιο του Αννόβερο, το Δεκέμβρη του 1991 σε εκδήλωση του Ινστιτούτου Γκαίτε στην Αθήνα.

1. Bertold Brecht: Μαθήματα μαρξισμού (Ε-

πίδραση της αντεπανάστασης). Στο Άπαντα, 8 τόμοι, τόμος VII, Φραγκφούρτη 1967, σ. 650.

2. Εφημερίδα *Frankfurter Allgemeine*, 12-10-1991.

δηλώσεις περί τέλους. Γιατί; Επειδή δεν πρόκειται μόνο για το θάνατο του κομμουνιστικού κόμματος της Σοβιετικής Ένωσης, του ΚΚΣΕ, αλλά και για το θάνατο αυτών που πέθαναν. Κι αυτούς που αγωνίστηκαν, εργάστηκαν κι υπέφεραν για το αποτυχημένο εγχείρημα του «υπαρκτού σοσιαλισμού» πολύ λίγο τους ωφελεί η διαβεβαίωση ότι τέλος πάντων το έπραξαν για ένα εξαιρετικό εγχείρημα: Μοσχοβίτες συνάδελφοι υπολογίζουν τον αριθμό των θυμάτων αυτού του συστήματος της 75χρονης σοβιετικής εξουσίας στα 50 εκατομμύρια (χωρίς τα θύματα του πολέμου).

Συνεχίζω: Η κατάρρευση του κομμουνιστικού συστήματος εξουσίας είναι βέβαια ένα σημαντικό γεγονός, αλλά αυτό σημαίνει πραγματικά, όπως όλοι σ' όλη την επικράτεια ισχυρίζονται, το «τέλος της ουτοπίας»³ ή ακόμη το «θάνατο του σοσιαλισμού»; Ως προς τον τελευταίο σκοντάφτω στον ενικό — υπήρξαν ως γνωστόν αμέτρητες ουτοπίες και πολλοί σοσιαλισμοί: υπενθυμίζω μόνο τον χριστιανικό (ή θρησκευτικό) σοσιαλισμό και το δημοκρατικό σοσιαλισμό. Τώρα λοιπόν που ένας, ο οποίος αυτοχαρακτηριζόταν επιστημονικός και συνακόλουθα αντιουτοπικός, χρεωκοπεί, αυτό συνεπάγεται ότι συμπαρασύρει μαζί του και όλους τους άλλους δια παντός; Κι ακόμη: Στο τέλος του 1989 πιστεύαμε πολλοί ότι τα συναρπαστικά γεγονότα στην Ανατολική και Κεντρική Ευρώπη σήμαιναν το «τέλος της μεταπολεμικής ιστορίας». Δεκαοχτώ μήνες αργότερα όμως οι εθνοτικές και εθνικές συρράξεις σ' αυτό το χώρο παραπέμπουν σε επαναστατικές καταστάσεις της προπολεμικής ιστορίας. Κι άλλοι πάλι μέσα στη σύγχυση υποστηρίζουν ότι η ιστορία ανήκει στο παρελθόν, ότι εμείς ζούμε οριστικά σε «μετα-ιστορική» εποχή: κι ότι έτσι κάθε μορφή ιστορικής σκέψης, κι αυτές δηλαδή οι επόμενες σκέψεις για την ιστορικότητα της έννοιας, έχουν σε κάθε περίπτωση μόνο την αξία που έχουν και οι αντίκες.

Το ότι το ινστιτούτο που διοργανώνει την εκδήλωση κοσμεί τον εαυτό του με το όνομα του Γκαίτε είναι και για μένα ευχάριστο. Αρχίζω με την ερώτηση: «Ήταν ο Γκαίτε σοσιαλιστής;» Αυτό ήταν ένα σοβαρό πρόβλημα για τον νεοκαντιανό και σοσιαλιστή με ήθος Karl Vorländer, ο οποίος υποστήριζε ότι κι ο Γκαίτε βασανίστηκε σιεφτόμενος τους πεινασμένους υφαντουργούς της A-polda όταν έγραφε το ανθρωπιστικό περιεχομένου δράμα «Ιφιγένεια»: επίσης αφήνει τον Φάουστ να πεθάνει με την τελευταία επιθυμία: ο λαός να ζει και να εργάζεται ελεύθερα στα νεοκατακτηθέντα κι ελεύθερα εδάφη. Ο Vorländer

3. Joachim Fest: *Το χαμένο όνειρο*. Για το τέλος της ουτοπικής εποχής, Βερολίνο 1991.

4. Βλ. Lutz Niethammer: *Μεταμοντέρνο*. Έ-

φτασε το τέλος της ιστορίας, Reinbek Αμβούργου 1989.

ισχυρίζεται ότι σ' αυτή την περίπτωση μπορεί κανείς να μιλήσει για έναν «διαφορετικού χαρακτήρα» σοσιαλισμό⁵. Νομίζω ότι θα προβίβαζε τον Γκαίτε σε πραγματικό σοσιαλιστή αν μετέφραζε την κατηγορική προσταγή του Καντ με κοινωνικούς όρους, όπως: Μεταχειρίσου τον άνθρωπο πάντα ως σκοπό, ποτέ ως μέσο!

Ας παραμείνουμε όμως στα γεγονότα: Από το λεξιλόγιο του Γκαίτε απουσίαζαν οι λέξεις «σοσιαλισμός» και «σοσιαλιστής», πράγμα για το οποίο πρέπει να δείξουμε κατανόηση, γιατί τότε μόλις είχαν εμφανιστεί και χρησιμοποιούνταν μόνο από λίγους Άγγλους και Γάλλους: η λέξη «σοσιαλιστής» εμφανίζεται για πρώτη φορά το 1827 σ' ένα συνεταιριστικό περιοδικό του Λονδίνου. Τη λέξη «σοσιαλισμός» χρησιμοποιούν (για πρώτη φορά;) το 1832 —δηλαδή το έτος του θανάτου του Γκαίτε— οπαδοί του Saint-Simon στο περιοδικό τους *Globe*. Στη Γερμανία οι εκφράσεις σοσιαλισμός και κομμουνισμός υιοθετούνται μόλις το 1842 με το βιβλίο του Lorenz Stein «*Ο σοσιαλισμός και ο κομμουνισμός της σημερινής Γαλλίας*». Σ' αυτό μπορούσε κανείς να διαβάσει: Από την αντίθεση μεταξύ των τάξεων που έχουν και αυτών που δεν έχουν ιδιοκτησία πηγάζει η βασική απαίτηση για ισότητα και η εφαρμογή αυτής της περί ισότητας ιδέας είναι η άρνηση της ατομικής ιδιοκτησίας. Και απ' αυτήν προκύπτει η κοινότητα αγαθών ως πυρήνας της κομμουνιστικής σύλληψης μιας νέας κοινωνίας. Ο Stein την αντιλαμβάνεται (την ιδέα) ως σχήμα που δεν έχει τελικώς διαμορφωθεί και γράφει ότι μέσω αυτής θα περάσουν κι εκείνες οι ιδέες, οι οποίες αντί για το πρόβλημα της ιδιοκτησίας θα αναγάγουν την εργασία σε βασική κανονιστική αρχή της κοινωνίας, θα εξυψώσουν την εργασία ως βασική αρχή λειτουργίας της κοινωνίας. Γι' αυτό ο Stein θεωρεί το σοσιαλισμό ως το δεύτερο στην εξέλιξη σύστημα της ιδέας της ισότητας, το οποίο βασίζεται στην κυριαρχία της εργασίας πάνω στο κεφάλαιο. Κι ερμηνεύει: ο σοσιαλισμός που βασίζεται στην εργασία τονίζει την ατομικότητα, γιατί εδώ πρέπει η εργασία κι όχι η ιδιοκτησία κεφαλαίου να κάνει το άτομο, ανάλογα με την ατομικότητά του, πλούσιο κι ευτυχισμένο. Συνοψίζω: Ο Stein είναι της γνώμης ότι ο πρώτος κομμουνισμός στοχεύει στην κατάργηση των διαφορών και τη συλλογικότητα. Αυτό το αξιολογεί κριτικά ως μια κατάσταση «χωρίς κοινωνία και τάξη». Ο σοσιαλισμός, αντίθετα, προσβλέπει στην ατομικότητα και την πολυμορφία και θέλει να δημιουργήσει μια μέσω της εργασίας διαμεσολαβημένη κοινωνία.

Ο Stein δεν δίσταζε κατά τ' άλλα να δηλώνει φανερά την αντίθεσή του για το σοσιαλισμό και τον κομμουνισμό, καθώς και για κάθε βήμα που προχω-

5. Karl Vorländer: *Ιστορία των σοσιαλιστικών ιδεών*, Breslau 1924, σ. 78.

ρούσε στην πράξη πέρα από την αστική καπιταλιστική κοινωνία. Το βιβλίο του φιλοδοξεί να διαφωτίσει τους πολιτικούς αντιπάλους: («Όποιος εθελότυφλεί», προειδοποιεί τους συμπατριώτες του, «αυτόν θα τον περιλάβει το κίνημα και θα τον εξοντώσει»). Κι όμως, τονίζει ο Stein, η επιστήμη της κοινωνίας μπορεί να δεχτεί ερεθίσματα από τους Γάλλους σοσιαλιστές, γιατί αυτοί είναι στην πραγματικότητα οι θεμελιωτές της γνώσης κάθε μορφής κοινωνίας, της εννοιακής της σύστασης και της εξέλιξής της. Ο Stein επαινούνε ιδιαίτερα δυο συγγραφείς: τον Charles Fourie (1772-1837) για την «εξάισια κριτική του του σημερινού πολιτισμού» και τον Claude Henri de Saint-Simon (1760-1825) ως τον άνθρωπο που κατέδειξε το δρόμο για την επιστημονική ιστορία της κοινωνίας⁶.

Δεν θα επιδιώξω μια παρουσίαση αυτών των πρώιμων σοσιαλιστικών σχεδιασμών, γιατί η ιδιαίτερη ετερογένειά τους δεν επιτρέπει μια συνοπτική παρουσίαση. Σε κάθε περίπτωση όμως παρουσιάζουν το εξής κοινό σημείο: ασκούν κριτική στη σύγχρονή τους αστική κοινωνία και τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, τον οποίο θεωρούν εκ των πραγμάτων καταδικασμένο κι ελπίζουν ότι θα μπορέσουν μετά απ' αυτόν να δημιουργήσουν μια εκ θεμελίων διαφορετική και καλύτερη μελλοντική κοινωνία⁷.

Όπως φαίνεται από δημοσιεύματα της εποχής, το προαναφερθέν βιβλίο του Stein είχε στη Γερμανία ασυνήθιστα μεγάλη επιτυχία. Στους αναγνώστες του συμπεριλαμβάονταν εξέχοντες επιστήμονες ασχολούμενοι με τη θεωρία του κράτους, όπως επίσης οι Ludwig Feuerbach, Moses Hess, Michael Bakunin, Karl Marx και Friedrich Engels. Ίχνη αυτής της ανάγνωσης παρατηρούνται ακόμη στο *Κομμουνιστικό Μανιφέστο* (1848): ο ισχυρισμός του Arnold Winkler όμως, ότι ο Marx και ο Engels επεξεργάστηκαν σ' αυτό «σχεδόν αποκλειστικά προτάσεις και απόψεις»⁸ από το έργο του Stein είναι γελοίος, διότι οι δυο συγγραφείς δεν αναφέρθηκαν μόνο στις πηγές που τους ήταν γνωστές από το έργο του Stein αλλά κυρίως στα κύρια έργα Άγγλων και Γάλλων οικονομολόγων κι όλα αυτά τα ανασύνθεσαν με βάση τη φιλολογική-φιλοσο-

6. Lorenz von Stein: *Ο σοσιαλισμός και ο κομμουνισμός της σημερινής Γαλλίας*, Λειψία 1842, του ίδιου: *Ιστορία των κοινωνικών κινήματων στη Γαλλία από το 1789 μέχρι τις μέρες μας*. Τόμος 1: Η έννοια της κοινωνίας και η ιστορία της Γαλλικής Επανάστασης μέχρι το 1830, Λειψία 1850. Επανέκδοση Darmstadt, 1959, σ. 112.

7. Βλ. σχετικά Thilo Ramm: *Οι μεγάλοι σοσιαλιστές ως φιλόσοφοι δικαίου και κοινωνίας*. Τόμος 1: Οι πρόδρομοι. Οι θεωρητικοί του τελευταίου σταδίου. Στουτγκάρδη 1955· Frits Kool και Werner Kranse: *Οι πρώτοι σοσιαλιστές*, Olten 1967.

8. Arnold Winkler: *Η γένεση του «Κομμουνιστικού Μανιφέστου»*. Βιέννη 1936, σ. 235.

φική τους παιδεία σε μια αυτόνομη κοινωνική κριτική και σ' ένα πολιτικό πρόγραμμα.

Κατά την έκδοσή του το 1848 το *Κομμουνιστικό Μανιφέστο* θεωρήθηκε μια σκοτεινή πολεμική ενός σκοτεινού κόμματος. Το ότι μετατράπηκε σε ένα από τα σπουδαιότερα έργα της παγκόσμιας λογοτεχνίας το οφείλει στο γεγονός ότι, μετά από μια χρονική καθυστέρηση τριών ή τεσσάρων δεκαετιών, οι βασικές του θέσεις-ιδέες γίνονται αποδεκτές από τα μεγάλα ευρωπαϊκά εργατικά κόμματα που δημιουργούνται καθώς και στο ότι τα κομμουνιστικά κόμματα μετά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο προβάλλουν την αξίωση να είναι οι νόμιμοι κληρονόμοι του. Παρόλο που και μετά το θάνατο του Engels (1893) διατηρούνταν ακόμη κάποιες προμαρξιστικές κατευθύνσεις που στηρίζονταν στις θέσεις των Blanqui, Proudon, Lassalle και Bakunin, στη συνείδηση του κόσμου ο σοσιαλισμός ταυτιζόταν με το μαρξισμό.

Γι' αυτό λοιπόν θέτω πλέον ευθέως το ερώτημα: ποια ήταν η συμβολή του Μαρξ στη διαμόρφωση της έννοιας του σοσιαλισμού-κομμουνισμού; Στο πρώιμό του έργο (τα έργα του πριν το 1848 συνολικά) ο Marx στοχάζεται το σοσιαλισμό ως «επανάκτηση της όλης υπόστασης του ανθρώπου». Εξηγούμαι: ο κατακερματισμός του ανθρώπου μέσω του καταμερισμού της εργασίας (προπαντός μέσω του καταμερισμού μέσα στους εργασιακούς χώρους), μέσω του εκμηχανισμού και της εκμετάλλευσης υπήρξε από τα τέλη του 18ου, αρχές του 19ου αιώνα ένα βασικό βίωμα στον ευρωπαϊκό χώρο. Μια περιγραφή εκείνης της εποχής αναφέρει τα εξής: «Η απόλαυση διαχωρίστηκε από την εργασία, το μέσο από το σκοπό, ο κόπος από την αμοιβή· αιώνια προσκολλημένος ο άνθρωπος μόνο σε ένα μεμονωμένο κομμάτι του όλου εξελίσσεται κι ο ίδιος μόνο σαν κομμάτι· αιώνια ακούγεται ο μονότονος θόρυβος του τροχού που σπρώχνει (καλύτερα: “που αυτός ο τροχός τον σπρώχνει”), χωρίς ν' αναπτύσσει ποτέ την αρμονία της ύπαρξής του, και αντί να διαμορφώσει την ανθρωπότητα σύμφωνα με τη φύση του, καταντά ο ίδιος απλή έκφραση των έργων και της επιστήμης του». (Friedrich Schiller «Περί της αισθητικής αγωγής του ανθρώπου», 1795). Απογοητευμένος ο Schiller πίστευε ότι θα περνούσαν ίσως χιλιετίες μέχρι ν' αναπτυχθεί («η ελεύθερη φύση της ανθρωπότητας»).

Ο Μαρξ, αντίθετα, μέχρι το 1843 ένας διανοούμενος με ριζοσπαστική δημοκρατική ιδεολογία, γνώρισε σαν πολιτικός φυγάς το 1844 στο Παρίσι το προλεταριάτο (των χειρονακτών). Σ' αυτό αναγνώρισε σύντομα την ουσία της απανθρωπιάς και διαλεκτικά σκεπτόμενος άντλησε απ' αυτήν την ακραία αντίθεση του ανθρώπου την ελπίδα για το ξεπέρασμά της· πίστευε επίσης ότι η πορεία αυτού του εξανθρωπισμού συναντά εμπόδια στην ατομική ιδιοκτησία της γης, των εργαλείων και των μηχανών. Ο σοσιαλισμός και ο κομμουνισμός,

ως υπαρκτές μορφές της μελλοντικής κοινωνίας δεν θα ήταν όμως η απλή άρνηση της ατομικής ιδιοκτησίας (κρατικοποίηση, συνεταιριστική ιδιοκτησία), αλλά, όπως τόνιζε, η θετική άρση της ατομικής ιδιοκτησίας σε πλούτο αγαθών και ανθρωπιστική συμπεριφορά. Επιλεκτικά: «η πραγματική ιδιοποίηση της ανθρώπινης ουσίας από και για τον άνθρωπο» (*Οικονομικά-φιλοσοφικά χειρόγραφα 1844, Κεφάλαιο, Ατομική ιδιοκτησία και Κομμουνισμός*)⁹.

Ο Μαγκ συνέλαβε αυτό το βασικό σχήμα πολύ συγκεκριμένα. Η επανιδιοποίηση της όλης ουσίας του ανθρώπου, αφορούσε, όπως τόνιζε, όλες τις ανθρώπινες σχέσεις με το περιβάλλον, την όραση, την ακοή, την όσφρηση, τη γεύση, τη σκέψη, την άποψη, την αίσθηση, τη βούληση, τη δραστηριότητα, την αγάπη...)¹⁰ Μάλιστα, και την αγάπη, γιατί στις κοινωνίες που προηγήθηκαν η πλεονεξία καθόριζε και τη σχέση του άνδρα με τη γυναίκα· ο Μαγκ αποκαλεί το γάμο της τότε εποχής «μια μορφή αποκλειστικής ιδιοκτησίας» και ασκεί κριτική και στον «πρώιμο, κενό σκέψης κομμουνισμό» που μιλά για «κοινότητα θηλυκών»¹¹, πράγμα που σημαίνει ότι, αποβλέπει στην ταπείνωση και πραγματοποίηση της γυναίκας. Όπως βλέπετε στο χαρακτηρισμό *πρώιμος κομμουνισμός* αντηχεί η κατανομή του Stein. Εκτός αυτού ο Μαγκ τονίζει ότι, η απελευθέρωση του ανθρώπου συνεπάγεται οπωσδήποτε και την «πραγματική άρση της διάστασης μεταξύ του ανθρώπου και της φύσης». Τελικά: Εξανθρωπισμός των διανθρώπινων σχέσεων και εκείνων του ανθρώπου με τη φύση, την κοινωνία — ναι, όχι όμως απλουστευτικά και ισοπεδωτικά αλλά ως «πολύπλευρη ανάπτυξη της προσωπικότητας σε μια κοινότητα που λειτουργεί εθελοντικά».

Αναφέρομαι με περίσκεψη σ' αυτές τις προτάσεις, γιατί αυτές είναι ενδεικτικές της μεγαλύτερης απόστασης μεταξύ του Μαγκ και του κομμουνιστικού «υπαρκτού σοσιαλισμού» καθώς και του μαρξιστικού-λενινιστικού κατασκευάσματος ενός κομμουνισμού σαν στόχου και τελευταίου σταδίου της ιστορίας της ανθρωπότητας. Ο Μαγκ οραματίζεται συγκεκριμένα τον σοσιαλισμό-κομμουνισμό ως «διαρκή κίνηση» και ως συνείδηση που υπερκεράζει και υπερβαίνει το παρόν — κι αν θέλετε, ως τη δυνατότητα της ουτοπίας.

Στο *Κομμουνιστικό Μανιφέστο* αυτές οι αντιλήψεις συμπυκνώνονται αποκτώντας προγραμματικό χαρακτήρα. Εδώ η κεντρική ιδέα είναι: «Τη θέση της παλιάς αστικής κοινωνίας με τις τάξεις και τις ταξικές της αντιθέσεις καταλαμβάνει μια κοινωνία συνύπαρξης, όπου η ελεύθερη ανάπτυξη καθενός από-

9. Στο *Έργα, Karl Marx και Friedrich Engels*. Βερολίνο 1989.

10. Στο *ίδιο*, σ. 539.

11. Στο *ίδιο*, σ. 534.

μου είναι η προϋπόθεση για την ελεύθερη ανάπτυξη όλων των άλλων»¹².

Μετά το 1848 ο Μαρξ αναφέρεται όλο και σπανιότερα στην έννοια και το αντικείμενο της μελλοντικής κοινωνίας. Ο Adolph von Wenckstern αναφερόμενος στην κριτική του καπιταλισμού και τις θεωρίες περί σοσιαλισμού-κομμουνισμού παρατηρεί: ο Μαρξ είναι σ' αυτή την περίπτωση κατά 99% αναλυτής της μέχρι σήμερα εξέλιξης της κοινωνίας και κατά 1% οραματιστής του μέλλοντος¹³.

Θα ήθελα ακόμη ν' αναφερθώ πολύ συνοπτικά σε μερικά ζητήματα του θέματός μας που θίγονται από τον Μαρξ μετά το 1850: Το πρόβλημα της αποξένωσης που υπάρχει στο πρώιμο έργο του παίρνει στο *Κεφάλαιο* (1867 κ.ε.) τη μορφή της ανάλυσης του φετίχ του εμπορεύματος, του χρήματος, του μισθού και του κεφαλαίου. Στη βάση αυτής της ανάλυσης της πραγματοποίησης και μετατροπής του ανθρώπου σε εμπόρευμα και του παραγωγού σε αντικείμενο, ο ορισμός της μελλοντικής κοινωνίας αποδίδεται ως εξής: Ο άνθρωπος δεν θα πρέπει να υπαχθεί ούτε στο κεφάλαιο και φυσικά όχι σε μια άλλη πραγματιστική-κοινωνική σχέση όπως το κράτος, το κόμμα κ.λπ. ή ακόμη χειρότερα, στο κράτος και το κόμμα. Κι επίσης στο *Κεφάλαιο* βρίσκουμε πάλι την υπόδειξη για την αλλαγή των σχέσεων του παραγωγού που παράγει σοσιαλιστικά, δηλαδή ανθρώπινα, με τη φύση. Στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου* αναφέρεται: «Από τη σκοπιά ενός οικονομικά ανώτερου κοινωνικού σχηματισμού η ατομική ιδιοκτησία μεμονωμένων ατόμων θα φαίνεται τόσο άνοστη όσο και η ατομική ιδιοκτησία ενός ανθρώπου προς έναν άλλο. Ακόμη και μια ολόκληρη κοινωνία, ένα έθνος ή ακόμη και όλες οι κοινωνίες ταυτόχρονα δεν είναι ιδιοκτήτες της γης. Είναι απλοί κάτοχοί της, εκμεταλλευτές της και πρέπει σαν *boni patres familias* να την παραδώσουν βελτιωμένη στις επόμενες γενιές»¹⁴.

Στα κείμενα της δεκαετίας του '70 (γνωστά ως πολιτικά), όπου επιχειρεί προβλέψεις επηρεασμένος από την κατάρρευση της Παρισινής Κομμούνας, ο Μαρξ μιλά δυστυχώς για μια μεταβατική περίοδο προς το σοσιαλισμό την οποία ονομάζει «δικτατορία του προλεταριάτου». Για τον Μαρξ αυτός ο όρος σημαίνει την επιστροφή του κράτους στην κοινωνία¹⁵· αργότερα με τον Λένιν

12. Marx/Engels: *Έργα*, 4ος τόμος, Βερολίνο 1959, σ. 482.

13. Adolph von Wenckstern: *Εισαγωγή στην Οικονομία*, Λευκία 1903, σ. 161.

14. Karl Marx: *Το κεφάλαιο*, τόμος 3, σ. 784.

15. Συμπληρώνω: Ο όρος «δικτατορία του

προλεταριάτου» χρησιμοποιήθηκε ίσως για πρώτη φορά από τον Auguste Blanqui· ο Μαρξ τον χρησιμοποιεί σποραδικά από το 1852· εννοεί «ότι η πάλη των τάξεων» οδηγεί αναγκαστικά στη «δικτατορία του προλεταριάτου» και ότι «αυτή η δικτατορία δεν ση-

και τους μαθητές του γίνεται η «δικτατορία του προλεταριάτου» λεκτικό σήμα που νομιμοποιεί την κρατική και κομματική εξουσία και με τον Στάλιν την κρατική και κομματική τρομοκρατία.

Κι ακόμη: Μια εννοιακή οριοθέτηση με ατυχή επακόλουθα βρίσκει κανείς ακόμη στις «*Σημειώσεις για το Πρόγραμμα του Εργατικού Κόμματος*» (1875, δημοσιευμένο το 1895). Κι εδώ μιλά ο Marx πολλές φορές για σοσιαλισμό και σοσιαλιστικές ιδέες, όταν όμως φτάνει στην παρουσίαση της μελλοντικής κατανομής των εισοδημάτων αναφέρεται σε ένα πρώτο και σε ένα (δεύτερο) ανώτερο στάδιο της «κομμουνιστικής κοινωνίας». Από αυτό οι λενινιστές δημιούργησαν ένα σχήμα δύο επιπέδων ή φάσεων: Στο πρώτο επίπεδο σοσιαλισμός, στο δεύτερο κομμουνισμός: στις συζητήσεις της δεκαετίας του '60 και '70 του αιώνα μας, με βάση τα παραπάνω, ο «υπαρκτός σοσιαλισμός» χαρακτηρίστηκε σαν «σχετικά αυτόνομος κοινωνικός σχηματισμός που εξελίσσεται σε δεκαετίες»¹⁶.

Τελικά το «όνειρο» του Marx «για τον ολοκληρωμένο άνθρωπο» ερμηνεύθηκε από μερικούς σαν ιδεαλιστικά φορτισμένο νεανικό αμάρτημα και από άλλους σαν κάτι το οποίο θα πραγματοποιηθεί στο μέλλον.

Για να τηρήσω τη συμφωνία γι' αυτή την εισήγηση θα πρέπει ν' αναφερθώ και στα σοσιαλιστικά χαρακτηριστικά της σύγχρονης σοσιαλδημοκρατίας (λήμμα: δημοκρατικός σοσιαλισμός). Διστάζω επειδή είμαι ιστορικός της θεωρίας και όχι ιστορικός του κόμματος κι εκτός αυτού γνωρίζω ότι η διαδικασία των σταδιακών αναιρέσεων στοιχείων του μαρξισμού (όπως η θεωρία της εξαθλίωσης ή της κατάρρευσης) στη λεγόμενη «διαμάχη για το ρεβιζιονισμό», που ξεκίνησε στα τέλη του προηγούμενου αιώνα και συνεχίστηκε για δεκαετίες ακόμη, δεν μπορεί ν' αποδοθεί μόνο με μερικές αδρές γραμμές. Γι' αυτό θα κάνω μόνο μια παρατήρηση: Στο Συνέδριο του Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος (SPD), που έγινε στη Χαϊδελβέργη το Σεπτέμβρη του 1925, η SPD έκανε δεκτό ως πρόγραμμα του κόμματος αυτό που συνέταξε ο Karl Kautsky: σ' αυτό, όπως και στο πρόγραμμα της Ερφούρτης του 1891, ο σοσιαλισμός

μαίνει τίποτα άλλο παρά μόνο τη μετάβαση προς την άρση των ταξικών διαφορών». Marx προς Joseph Weydemeyer, 5-3-1852. Στο MEW, τόμος 28, Βερολίνο 1964, σ. 508. Ο Marx ασχολείται εδώ με τη διαλεκτική αντιστροφή του όρου «δικτατορία της αστικής τάξης (Bourgeoisie)», την οποία αντιλαμβάνεται σαν δικτατορία μιας μειοψηφίας: πιο συγκεκριμένα: σαν «δικτατορία της εκτελε-

στικής εξουσίας» τύπου Βοναπάρτη. Η δικτατορία του προλεταριάτου, αντίθετα, πρέπει ως δικτατορία της πλειοψηφίας που αντιπροσωπεύεται με γενικές εκλογές να ενσωματώνει τη «δικτατορία της νομοθετικής εξουσίας».

16. Στο *Έργα Marx-Engels*, τομ. 19. Βερολίνο 1962, σ. 21.

εμφανιζόταν πάλι σαν ο απώτερος στόχος. (Θα παρατηρήσατε ότι στον Μαρξ ο σοσιαλισμός και ο κομμουνισμός δεν ήταν στόχος αλλά μέσο για να ξανακερδηθεί ολοκληρωμένος ο άνθρωπος ως προσωπικότητα). Σύμφωνα με το πρόγραμμα της Χαϊδελβέργης ο στόχος «σοσιαλισμός» επιτυγχάνεται μόνο δια της μετατροπής της ατομικής ιδιοκτησίας στα μέσα παραγωγής σε «κοινωνική ιδιοκτησία», αλλά όχι πλέον με επανάσταση, γιατί σύμφωνα με τη σπουδαιότερη πρόταση του προγράμματος δράσης, η δημοκρατική δημοκρατία (demokratische Republik) «είναι το ιδανικότερο έδαφος για τον απελευθερωτικό αγώνα της εργατικής τάξης και συνακόλουθα για την πραγμάτωση του σοσιαλισμού». Σ' αυτή τη δημοκρατία και σ' αυτό το κράτος θ' ανατεθεί αργότερα, σύμφωνα με μια νεοφιλελεύθερη απαίτηση, ο έλεγχος «των καπιταλιστικών ενώσεων συμφερόντων, των καρτέλ και των τραστ».

Ενώ η σοσιαλδημοκρατία στηρίχτηκε σ' αυτό το νομικό πλαίσιο, προώθησε την ενσωμάτωση της εργατιάς στη δεδομένη καπιταλιστική κοινωνία. Στην πραγματικότητα αλληλοσυμπληρούμενα, η δημοκρατία κι ο σοσιαλισμός, εδώ βρέθηκαν τόσο απομακρυσμένα το ένα από το άλλο, ώστε πολλοί από τους εργάτες να αισθάνονται ως υποκατάστατα. Όσοι εμπνέονταν από δημοκρατικές ιδέες ψηφίζοντας σοσιαλδημοκρατία αποσκοπούσαν στη Republik και όσοι ήταν προσανατολισμένοι στο σοσιαλισμό ψηφίζαν τους αντιδημοκρατικούς κομμουνιστές. Από τη διαμάχη των δύο εργατικών κομμάτων κερδισμένο βγήκε το τρίτο, ο υποτιθέμενος εθνικός, γερμανικός σοσιαλισμός, το κόμμα του Χίτλερ, που στην πραγματικότητα ήταν αντισοσιαλιστικό και αντικομμουνιστικό.

Το πρόγραμμα του Γκότεσπεργκ, που επικυρώθηκε τον Οκτώβριο του 1959, αγνοεί εντελώς την «κοινωνικοποίηση», και στη θέση της υπάρχει τώρα η προστασία και η προώθηση της ατομικής ιδιοκτησίας στα μέσα παραγωγής και της «ελεύθερης οικονομίας της αγοράς».

Όταν σήμερα ακόμη και αριστεροί σοσιαλδημοκράτες αποφεύγουν τη λέξη «σοσιαλισμός» και αντ' αυτού μιλούν για «την κοινωνία των πολιτών», αυτό κατά τη γνώμη μου —σχετικά με την ιστορία του κόμματος— δηλώνει συνέπεια. Ακόμη πρέπει να προστεθεί, ότι σε ακαδημαϊκές συζητήσεις ορισμένοι υποστηρίζουν ότι, ο όρος σοσιαλισμός «ως ένα γενικό δομικό σχήμα για μια κοινωνική οργάνωση» είναι «επιχειρησιακά κενός»¹⁷.

Θα ήθελα επίσης να συμπληρώσω ένα μεθοδολογικό στοιχείο. Ό,τι δεν μπορεί να αποδώσει αυτό το σχέδιασμα θα ήταν το περιεχόμενο μιας εργασίας

17. Έτσι το αναφέρει ο Claus Offe στο Φραγκφούρτη, 1989.
«Ενδιάμεσες παρατηρήσεις» του Habermas.

ιστορίας των εννοιών με θέμα το σοσιαλισμό. Τη μορφή που θα είχε ένα τέτοιο εγχείρημα μας τη δείχνει το «*Ιστορικό λεξικό της φιλοσοφίας*» που έχουν εκδώσει ο Joachim Ritter κ.α. (Basel-Darmstadt 1971), σε έξι τόμους ως σήμερα μέχρι το γράμμα Q, καθώς και το «*Αρχείο της ιστορίας των εννοιών*», ένα περιοδικό που εκδόθηκε παράλληλα μ' αυτό το λεξικό. Απ' ό,τι διαπιστώνω όμως κι εδώ η σχέση της σημασίας της λέξης με την έννοια και το πραγματικό περιεχόμενο είναι ιδιαίτερα αμφισβητήσιμη. Οι περισσότεροι από τους ιστορικούς των εννοιών ενδιαφέρονται περισσότερο για την ιστορία της εννοιακής σημασίας των λέξεων. Εγώ όμως νομίζω, ότι η ιστορία μιας έννοιας είναι μόνο τότε ολοκληρωμένη, όταν η ίδια η πραγματικότητα που γίνεται αντικείμενο της έννοιας γίνει ορατή στα πλαίσια της ιστορικής κίνησης της έννοιας. Μόνο με μια τέτοια πρόθεση μπορεί να αποφευχθούν αθροιστικοί κι επιγραμματικοί ορισμοί ή μια απλή παράθεση τυχαίων στοιχείων, όπως συμβαίνει με τον ακόλουθο ορισμό του Gorbatschow: «σοσιαλισμός», είπε πρόσφατα, σημαίνει «ανθρωπιστικές αξίες, τα δικαιώματα και οι ελευθερίες του ανθρώπου, δημοκρατική κοινωνική οργάνωση, κοινοβουλευτικό σύστημα, αρχή της διάκρισης των εξουσιών, κράτος δικαίου, θρίαμβος του νόμου και τέλος μεικτή κοινωνία και πολλές διαφορετικές μορφές ιδιοκτησίας σε συνδυασμό με κοινωνική δικαιοσύνη και αλληλεγγύη»¹⁸.

Ο Abrose Bierce ονόμαζε την ενασχόληση με τις έννοιες «λεπτομερή ανίχνευση των λέξεων», κατά την οποία οι λέξεις (και οι έννοιες) λειτουργούν σαν όπλα και οι πληγές που προκαλούνται απ' αυτά τα εγχειρήματα είναι «τρυπήματα στους αεροθύλακες της αυτοπεποίθησης». Νομίζω ότι θα ελαφρύνουμε τον πόνο τέτοιων τραυμάτων, αν ξανασκεφτούμε και τώρα, ότι οι λέξεις και οι έννοιες είναι απλώς «σημεία των ιδεών μας και όχι τα ίδια τα πράγματα» (Locke).

Ο Γκαίτε θεωρούσε τη συγγραφή της ιστορίας (κι αυτό σημαίνει και ιστορία της θεωρίας και των εννοιών) σαν «έναν τρόπο ν' αποτινάξει κανείς το παρελθόν απ' το λαϊκό του». Θα μου επιτρέψετε να το χαρακτηρίσω «μαγική των λέξεων». Βέβαια πέφτουν κεφάλια (μεταφορικά) τώρα στη Σοβιετική Ένωση όπως γινόταν σε προηγούμενες εποχές στους συμμάχους της της κεντρικής Ευρώπης: τα αγάλματα προσώπων που ως τώρα εθεωρούντο άγιοι του κράτους —Marx, Engels, Lenin— καταστρέφονται· η πόλη Karl Marx ονομάστηκε πάλι Chemnitz, το Λένινγκραντ Αγία Πετρούπολη και οι κομμουνιστικοί εκδοτικοί οίκοι καταστρέφουν τα έργα των προαναφερθέντων ηρώων. Μ' αυτό αποτινάζουν κάτι «συγκεκριμένο» από το «λαϊκό τους» αλλά σας ερωτώ,

18. Περιοδικό *Spiegel* 37/1991, σ. 162.

σημαίνει αυτό πραγματικά και το τέλος των εννοιών και των θεωριών αυτών των κλασικών συγγραφέων;

Ο Karl Korsch διετύπωσε το 1950, σε μια διάλεξή του στη Ζυρίχη, την ακόλουθη θέση: «Όλες οι προσπάθειες επανασύνταξης της μαρξιστικής θεωρίας ως ολοκληρωμένου συνόλου και με την αρχική της λειτουργικότητα ως θεωρίας της κοινωνικής επανάστασης της εργατικής τάξης είναι σήμερα αντιδραστικές ουτοπίες»¹⁹. Στις αρχές της δεκαετίας του '70 υιοθέτησα αυτή την άποψη και παρατήρησα πως πρέπει να συμφωνήσουμε με τον Korsch ότι η θεωρία του Marx, αν την αντιλαμβανόμαστε σαν μια απευθυνόμενη στο προλεταριάτο επαναστατική θεωρία, είναι ξεπερασμένη. Αλλά εκείνο το μέρος του έργου του Marx που σωστά αποκαλείται θεωρία, δηλαδή η ανάλυση του κεφαλαίου, πρέπει ακόμη και σήμερα να προκαλεί το ενδιαφέρον μας, και μάλιστα για όσο καιρό ακόμη η βία, η καταπίεση και η αποξένωση, που βρίσκονται ριζωμένες στη σχέση του κεφαλαίου, καθορίζουν ουσιαστικά τη ζωή μας²⁰.

Ο Korsch ονομάζει μια πιθανή προσπάθεια επαναφοράς της μαρξιστικής θεωρίας στο σύνολό της αντιδραστική ουτοπία. Κι όμως, μ' αυτό δεν ήθελε να δυσφημήσει την ουτοπική σκέψη γενικότερα. Ενωώ ότι η αριστερά χρειάζεται προτάσεις, οι οποίες αναιρούν το κατεστημένο. Μάλιστα, η παραγωγή ουτοπιών είναι σήμερα απαραίτητη προϋπόθεση για να πάψει το περιεχόμενο τους κάποτε να είναι ουτοπία. Από τις ουτοπίες όμως που παράγει η αριστερά, αυτό είναι ένα θέμα, τι έχει κάποια ευκαιρία να περάσει στη συνείδηση του κοινού, αυτό είναι ένα άλλο θέμα. Εγώ νομίζω, ότι η ουτοπική σκέψη θα έχει ειδικά σήμερα λίγη απήχηση, αν στοχεύει αδιαμεσολάβητα σε κάποιο 'Άλλο, στην ολοκληρωτική άρνηση του Σήμερα. Γιατί απ' ενός υπάρχει η ευρεία προσάρτηση στο κατεστημένο και απ' ετέρου δεν είναι οπωσδήποτε όλα άσχημα όσα ανήκουν στο κατεστημένο. (Ακόμη και η φτώχεια των φτωχών

19. Karl Korsch: Δέκα θέσεις για το μαρξισμό σήμερα. Στο *Alternative*, περιοδικό για λογοτεχνία. Τεύχος 41. Απρίλιος 1963, σ. 89.

20. Αργότερα το διετύπωσα ως εξής: «Δεν είμαστε σύγχρονοι του Marx... Αλλά η ερώτηση θα έπρεπε να τεθεί κάπως διαφορετικά: μήπως ο Marx είναι μάλλον σύγχρονός μας». Μ' αυτό εννοώ: Βασικά, κυρίως οικονομικά προβλήματα τα οποία επεσήμανε ο Marx διατηρούν μια συνεχόμενη επικαιρότητα: απ' την άλλη πλευρά όμως θα ήταν καθαρό ιδεο-

λογικό συμπέρασμα «αν προσπαθούσε κανείς να καθλώσει την πραγματικότητα στην οποία αυτά (τα προβλήματα) αρχικά στηρίζονταν και να τα μεταθέσει στη δική μας εποχή». (Oscar Negt και Ernst Theodor Mohl: Marx και Engels — η μη αρθείσα αντίθεση μεταξύ θεωρίας και πράξης. Στο: *Λεξικό των πολιτικών ιδεών*. Εκδόθηκε από τους Iring Fetscher και Horfried Munkler. Τομ. 4. Μόναχο-Ζυρίχη 1986, σ. 449.

έχει στιγμές, οι οποίες αξίζει να υπάρχουν και σε μια καλύτερη ζωή).

Ο Walter Benjamin χρησιμοποιεί εδώ μια εικόνα από την εβραϊκή παράδοση. «Στην επόμενη ζωή όλα θα είναι φτιαγμένα όπως και τώρα. Όπως είναι τώρα το σπίτι μας έτσι θα είναι και στον άλλο κόσμο. Εκεί που κοιμάται τώρα το παιδί μας, εκεί θα κοιμάται και στον άλλο κόσμο... Όλα θα είναι όπως εδώ τώρα — μόνο λίγο διαφορετικά»²¹.

Γνωρίζω ότι, αν λάβουμε υπόψη μας την πείνα και τις κλιματολογικές καταστροφές που απειλούν την ανθρωπότητα, τα συνεχώς μειονόμενα αποθέματα ενέργειας και όλες τις πιθανολογούμενες μεγάλες καταστροφές, εγώ παρουσιάζω εδώ προφανώς ένα αρκετά συμμαζεμένο μοντέλο αλλαγής. Με ευγνωμοσύνη σημειώνω ότι κι ο Jürgen Habermas για παράδειγμα συνηγορούσε πρόσφατα για έναν προσεκτικό ρεφορμισμό αυτού του είδους. Τον χαρακτηρίζει «ριζοσπαστική μεταρρυθμιστική αυτοκριτική», η οποία θα πρέπει να συνεχιστεί «έως ότου η κοινωνία που της ασκείται η κριτική αλλάξει τόσο πολύ, ώστε να μπορεί όλα, όσα δεν μπορούν να εκφραστούν σε τιμές, να τα υπολογίσει και να τα λάβει υπόψη της ανάλογα με τη σπουδαιότητά τους». Κατά τ' άλλα, ο Habermas δήλωσε ότι θα ονομάσει αυτή την από την κριτική καθοδηγούμενη αλλαγή «σοσιαλισμό», όσο δεν υπάρχει κανένας καλύτερος ορισμός γι' αυτή...²²

Θα σας παρακαλούσα να προσέξετε για λίγο το σύντομο επίλογό μου. Του έχω δώσει τον τίτλο

«κομίζω γλαύκα εις Αθήνας»

(αυτό το λέει κανείς στη Γερμανία, όταν πηγαίνει κάτι εκεί όπου υπάρχει πληθώρα απ' αυτό).

Το όνομα και η έννοια του σοσιαλισμού έχουν ιστορία μικρότερη από ενάμισι αιώνια. Η ιδέα όμως είναι παλιά. Θα ήθελα να κάνω τουλάχιστον μια παραπομπή στην κλασική σας λογοτεχνία: Το έργο του Αριστοφάνη *«Εκκλησιαζούσαι»* έχει για θέμα του ένα πραξικόπημα, μια δικτατορία γυναικών. Έχουν επιτυχία κι αρχίζουν αμέσως με την επαναστατική αλλαγή του τρόπου ζωής: κοινωνικοποιούν τα κτήματα, το χρήμα και κάθε άλλου είδους ιδιοκτησία και ανακοινώνουν:

21. Walter Benjamin: *Εικόνες σκέψης*, στο *Άπαντα*, τόμος IV/1. Φραγκφούρτη 1972, σ. 419.

22. Jürgen Habermas: Τι σημαίνει σήμερα σοσιαλισμός; Στο: *Die nachholende Revolution*. Φραγκφούρτη 1990, σ. 203.

«Απ' αυτό τον κοινό πλούτο εμείς οι γυναίκες θα θρέψουμε και θα ντύσουμε εσάς τους άντρες, διαχειριζόμενες αυτόν με προσοχή κι οικονομία κι αποδίδοντας για όλα λογαριασμό»

και λίγο πάρα κάτω:

.....
Ψωμί, γλυκά, λαχανικά, κρέας, ψάρι, ενδυμασία, κρασί, στεφάνια, σταφίδες κι αμύγδαλα!

Όπως βλέπουμε προτεραιότητα έχουν τα γλυκά και τα στεφάνια (= ψωμί και παιχνίδια), για εργασία δεν γίνεται συζήτηση —αυτή την κάνουν άλλοι—, παρά μόνο για διαχείριση και διανομή.

Στο πρώτο έργο του ο Μαγκ αναφέρεται στην υποχρέωση του σοσιαλισμού να «εξυψώσει» την εργασία. Οι αντίπαλοί του διέδιδαν πως ήθελε να «καταργήσει» την εργασία, που θα σήμαινε να κλείσει την πηγή του πλούτου, οπότε και θα πέθαινε από την πείνα κάθε τεμπέλης σ' αυτή τη χώρα των υπναράδων. Αυτό που εννοούσε ο Μαγκ ήταν άλλο: ήθελε να συνδυάσει τα καλά στοιχεία της εργασίας στον καπιταλισμό (π.χ. τακτική προσέλευση, τεχνική ακρίβεια, συνεχή βελτίωση των προϊόντων) με νέα σοσιαλιστικά στοιχεία (π.χ. λήψη αποφάσεων στα εργοστάσια με δημοκρατικές διαδικασίες). Με λίγα λόγια ο Μαγκ οραματιζόταν την αλλαγή των εργασιακών σχέσεων, έτσι που η από άλλους οριζόμενη μισθωτή εργασία να γίνει «αυτόνομη δραστηριότητα» στην οποία θα επραγματοποιείτο και η άρση της αποξένωσης.

Στο ύστερο έργο του όμως, συγκεκριμένα στον τρίτο τόμο του κεφαλαίου, σκέφτεται αυτό το πρόγραμμα διαφορετικά: η λεπτομερής ανάλυση των καπιταλιστικών εργασιακών σχέσεων τον δίδαξε ότι «η αυτοκρατορία της ελευθερίας», εδώ όπως και σε κάθε άλλης μορφής κοινωνικό σχηματισμό, αρχίζει «αμετάκλητα» πέρα από τον «κόσμο της εργασίας»²³. Συνεπώς: η ριζική μείωση του χρόνου εργασίας πρέπει να γίνει το κεντρικό στοιχείο της κοινωνικής εξέλιξης αυτής καθώς και κάθε άλλης μελλοντικής κοινωνίας... Ερωτώ λοιπόν, εργασία σήμερα σημαίνει = αναγκαιότητα κι ελεύθερο χρόνο = ελευθερία που σημαίνει ελευθερία επιλογής για δραστηριότητα ή ανάπαυση;

Μια ματιά στα γεγονότα: νεότερες έρευνες έδειξαν ότι οι ασχολίες του ελεύθερου χρόνου μας όπως οι διαδρομές με αυτοκίνητο, το σκί, η «ιστιοπλοΐα», η υποβρύχια κολύμβηση, η ορειβασία (!) επιβαρύνουν το περιβάλλον στον ίδιο βαθμό όσο και η βιομηχανία.

23. Έργα Μαγκ/Engels, τόμος 25, σ. 828.

Τι εφαρμόζεται:

—Συνδικάτα, σοσιαλδημοκράτες και κομμουνιστές προπαγανδίζουν το δικαίωμα για εργασία:

—Paul Lafargue, γαμπρός του Μαγκ και ιστορικά ένας εκ των πρώτων μαρξιστών υπερασπιζόταν αντίθετα το «δικαίωμα στην τεμπελιά».

—Εγώ απαιτώ την «υποχρέωση στην τεμπελιά» και μεταφράζω την τεμπελιά ως ηρεμία: να κάθεται κανείς σιωπηλός, να διαβάσει Πλάτωνα ή Μαγκ ή καλύτερα και τους δυο, να διαλογίζεται και να σκέφτεται για το μέλλον. Να χαρίζει χαρά αντί κοσμημάτων²⁴.

Γιατί; Ακόμη κι ο Pascal στην εποχή του είχε ανακαλύψει ότι «όλη η δυστυχία του ανθρώπου έχει μια και μοναδική αιτία: το ότι δεν μπορεί να παραμείνει ήρεμος σε ένα δωμάτιο» η σημερινή «πολύμορφη ανησυχία» των συνεχώς πληθυνόμενων ανθρώπων είναι ικανή να καταστήσει τον πλανήτη μας μη κατοικήσιμο. Οι ειδικοί του Club of Rome προειδοποιούν εκ νέου με πειστικά στοιχεία ότι οι δραστηριότητές μας έχουν φτάσει μέχρι του σημείου να ξεπεράσουν τα όρια μιας κρίσιμης κατάστασης, «πέρα από τα οποία τ' αποτελέσματα της ανθρώπινης παρέμβασης απειλούν να βλάψουν τόσο σοβαρά το περιβάλλον, ώστε να μην μπορούν να υπολογιστούν οι πιθανές συνέπειες»²⁵.

Το βλέπω, βέβαια, ότι κλείνω άσχημα. Γι' αυτό ξαναρχίζω: Εσείς ρωτάτε: Έχει πεθάνει ο σοσιαλισμός; Εγώ αντερωτώ: Έχει πεθάνει ο Πλάτων;

Ο Ernst Cassirer έγραφε σχετικά (στο: *Ο μύθος του κράτους*, Ζυρίχη 1949): «Το ιδανικό κράτος του Πλάτωνα βρίσκεται πέρα από το χώρο και το χρόνο, δεν έχει Εδώ και Τώρα. Είναι ένα παράδειγμα, μια νόρμα κι ένα πρότυπο για τις ανθρώπινες πράξεις». Και ο Alfred North Whitehead εκτιμά: «Ο σωστότερος γενικός χαρακτηρισμός της φιλοσοφικής παράδοσης της Ευρώπης είναι ότι αποτελείται από αράδιασμα σημειώσεων για τον Πλάτωνα». Κι εξηγεί: Μ' αυτό δεν εννοεί το συστηματικό σχήμα σκέψης, το οποίο απομόνωσαν οι μαθητές του με αμφισβητήσιμο τρόπο από τα κείμενά του, αλλά «τον πλούτο σε... ιδέες, από τις οποίες βρήθουν τα κείμενά του»²⁶.

24. Στη συζήτηση που έγινε, ο Θάνος Λίποβατς άσκησε κριτική σ' αυτό που εγώ ονόμασα «καθήκον για τεμπελιά» και ισχυρίστηκε ότι αυτό είναι μια αυταρχική ρήση, κατάλληλη να ανοίξει το δρόμο σ' έναν οικολογικό φονταμενταλισμό και την τρομοκρατία: Άπαντώ: αυτό το καθήκον για τεμπελιά είναι η προσταγή, η οποία ενεργοποιείται μόνον όταν γίνει αποδεκτή σε περιβάλλον που υπάρ-

χει ελευθερία και γι' αυτό είναι μια αρετή, η οποία κατ' εξαίρεση δεν μπορεί ν' αλλάξει λειτουργία και να καταστεί μέσο εξουσίας.

25. *Η παγκόσμια επανάσταση*. Από τις εκδόσεις του «Spiegel». Αμβούργο, 1991, σ. 91.

26. Alfred North Whitehead: *Process and Reality*, (1929), Φραγκφούρτη 1984, σ. 91.

Νομίζω ότι δικαιολογημένα θα μπορούσε να πει κανείς ότι, σημαντικά μέρη των κοινωνικών επιστημών των τελευταίων εκατό χρόνων αποτελούνται από «ένα αράδιασμα σημειώσεων» για τον Μαχ. Κι αυτό ισχύει παρόλο που μερικοί μαθητές του απομόνωσαν αμφισβητήσιμα μέρη από τα κείμενά του και νομιμοποίησαν έτσι μια αμφισβητούμενη πρακτική.

Στις αρχές του 1919 ο Max Weber έγραφε στο νεαρό συνάδελφο και φίλο του Georg Lukács, ο οποίος μόλις είχε προσχωρήσει στο κομμουνιστικό κίνημα, ότι το παρακινδυνευμένο απαιτητικό πείραμα των Μπολσεβίκων «σε εκατό χρόνια θα απογυμνώσει το σοσιαλισμό από τη φήμη και την αξιοπιστία του»²⁷.

Αν έχετε την τάση να βλέπετε τα πράγματα πολύ αισιόδοξα, τότε θα διαπιστώσετε, ότι σε κάθε περίπτωση έχουν περάσει εφτά δεκαετίες από τότε...

27. Agnes Heller, *Ο δρόμος της Σοβιετικής Ένωσης*, Αμβούργο 1983, σ. 343.

Απόδοση στα ελληνικά: Μηνάς Κοντός,
Κώστας Καλόπουλος

